

Отримано: 20 грудня 2019 р.

Прорецензовано: 8 січня 2020 р.

Прийнято до друку: 8 січня 2020 р.

e-mail: Mitrofanova_s@ukr.net

DOI: 10.25264/2415-7384-2020-10-79-84

Митрофанова С. С. Психологічний супровід формування професійної самосвідомості майбутніх психологів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»* : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, січень 2020. № 10. С. 79–84.

УДК 159.923.2

Митрофанова Світлана Сергіївна,
аспірантка кафедри психології та педагогіки
ПВНЗ «Університет сучасних знань»

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

У статті подано програму психологічного супроводу формування професійної самосвідомості майбутніх психологів, створену для підвищення професійної самооцінки, рівня домагань, усвідомлення Я, розуміння професійної реальності. Обґрунтовано основні принципи побудови психологічного супроводу: принцип симультанності всіх психічних процесів, що забезпечує діяльність свідомості; принцип неповноти інформаційної визначеності формувального впливу; принцип індивідуальної унікальності ситуації; принцип творчості. Подано структуру, тематику і форми роботи у Програмі. Для перевірки ефективності запропонованої Програми проведено формувальний експеримент. Від початку формувального експерименту в експериментальній групі статистично значущої різниці досягли всі показники тесту, особливо шкали: «самовпевненість», «самоприйняття», «очікуване ставлення інших», «самокерівництво» та «самоінтерес». Виявлено значущі розбіжності між результативними показниками експериментальної та контрольної вибірок

Ключові слова: умови, засоби розвитку професійної самосвідомості.

Svitlana Mytrofanova,
PhD student at the Department of Psychology and Pedagogy,
University of Modern Knowledge

PSYCHOLOGICAL OVERSIGHT OF THE FORMATION OF PROFESSIONAL SELF-CONSCIOUSNESS IN FUTURE PSYCHOLOGISTS

Forming highly-developed professional self-consciousness is a task of contemporary significance in the process of developing the psychologists' professionalism. Significant changes in the structure of consciousness occur during the study at a higher education institution: realization of life and professional goals, planning professional development, self-realization and self-improvement, perception of professional activity as a value in the hierarchy of personal motives.

We have developed a technology of forming professional self-consciousness in students: the Program of psychological oversight of the formation of professional self-consciousness in future psychologists, aimed to raise professional self-evaluation, the level of aspirations, realization of one's own "self", and understanding of professional reality.

The main principles of building psychological oversight include: the principle of simultaneity of all mental processes driving the activity of consciousness; the principle of incomplete informational definitiveness of the formational impact; the principle of individual uniqueness of a situation; the principle of creativity.

The following tasks were performed for the purpose of the Program's methodological substantiation: to describe the principles, technologies and methods of forming professional self-consciousness in future psychologists, and to prove the Program's effectiveness. The Program's structure and the topic and forms of work were described.

A formational experiment was held to verify the effectiveness of the proposed Program. 27 students of the third to fifth year of study were included to the experimental group in which the Program was going to be implemented. A reference group also consisting of 27 participants was established, in which no special developmental work was done. Students' *t*-criterion for dependent samples was used for statistical verification of the significance of differences in the experimental/reference groups before and after the end of the formational experiment. A retest using the Self-Esteem Survey Test methodology by V. Stolin and S. Panteleev showed that since the start of the formational experiment, all test indicators in the experimental group reached statistically significant difference. The following scales showed especially positive dynamics: "self-confidence", "self-acceptance", "expected attitude of others", "self-management" and "self-interest".

Given that the Program of psychological oversight of the formation of professional self-consciousness in future psychologists was not implemented in the reference group, no statistically significant difference was achieved in the reference group in the course of the aforementioned test. Therefore, information obtained on the basis of a post-experimental measurement of the Program's effectiveness revealed significant differences between effective indicators of the experimental and reference samples.

Keywords: conditions and means of developing professional self-consciousness.

Постановка проблеми. Психологія належить до тієї сфери діяльності, у якій наявності в спеціаліста лише академічних знань недостатньо для успіху. Великого значення набувають прояви особистісних

якостей і властивостей, а саме: здатність до емпатії, безумовне прийняття особистості, толерантність. Здолати фрагментарність і забезпечити системність, науковий універсалізм у професійній та особистісній підготовці – актуальне завдання для становлення професіоналізму психолога, зазначає О. Ф. Бондаренко [3].

Розроблення технології формування професійної самосвідомості майбутніх психологів базоване на основних складниках концепції структури особистості: когнітивному, емоційному та поведінковому. Корегуванню підлягають такі аспекти, як професійна самооцінка, рівень домагань, усвідомлення Я, розуміння професійної реальності, свого місця в ній та ін.

Згідно з позицією К. Роджерса, основа психологічної готовності до професійної діяльності психолога – це особистісне зростання фахівця, що передбачає не лише розвиток особистості, а й прагнення її до найповнішого вияву та розвитку своїх здібностей і можливостей. Отже, важливим елементом професійної підготовки фахівця є формування у психолога прагнення до самоусвідомлення [6]. Пов'язаний із цим принцип акме як прояв вершинного становлення професіоналізму розкривається через прагнення професіонала до неперервного власного саморозвитку і самовдосконалення. На думку О. О. Бодальова [2], професія психолога відрізняється рівневою структурою, найвищий рівень – «професіонал екстракласу» – це професіонал, який цінує свою професію, постійно самовдосконалюється та підвищує рівень самосвідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На думку більшості дослідників, проблему формування та розвитку професійної самосвідомості треба розглядати в поєднанні трьох підстав життя людини, тим самим репрезентуючи загальну модель професіоналізму: діяльність, свідомість, соціум [4–6]. Становлення й розвиток професійної самосвідомості особистості розцінюють як плинний, швидкозмінний, різнобічний процес, який послідовно проходить чотири етапи: формування професійних намірів, професійне навчання, професійна адаптація та часткова або повна реалізація особистості в професії. Відповідно до вищезазначених етапів, виокремлюють актуальну для професіоналізації студентів стадію професійного самовизначення, операційною основою якої є формування системи професійних знань, умінь, навичок, елементів професійного мислення та пам'яті [7]. Відтак, в основу психологічного супроводу формування професійної самосвідомості майбутніх психологів покладаємо принцип стадійного розвитку.

Через належність до соціономічного типу професій «людина – людина» фахове становлення самосвідомості психолога відбувається на всіх рівнях життєдіяльності особи – пізнавальному, мотиваційно-емоційному, поведінково-інструментальному, і багато в чому залежить від особистісних характеристик фахівця. О. О. Бодальов наголошував на важливості здатності найповніше відобразити внутрішній світ іншої людини, що сприятиме розвитку в майбутніх психологів професійного інтелекту та професійної самосвідомості [2]. Тому другим принципом побудови психологічного супроводу формування професійної самосвідомості майбутніх психологів убачаємо принцип симультанності всіх психічних процесів, які забезпечують діяльність людської свідомості.

3-поміж проблем, які розглядають у сучасній психологічній літературі, найчастіше постає питання потреби формувати професійне мислення фахівця-психолога, чия подальша робота та її успішність буде пов'язана й зумовлена стосунками і спілкуванням з іншими людьми. Механізм роботи професійної самосвідомості є різновидом інформаційної діяльності. На думку Н. Ф. Шевченко, психологи працюють в особливому інформаційному просторі [10]. Маючи на увазі інформаційний бік професійної свідомості, важливо розуміти, що специфіка роботи психолога полягає не в тому, що він працює з інформацією, отриманою від клієнта, а в тому, що він найактивніше створює особливий інформаційний простір для клієнта. Відтак, третім принципом побудови психологічного супроводу формування професійної самосвідомості майбутніх психологів є принцип неповноти інформаційної визначеності формувального впливу.

Актуальність психологічного супроводу формування професійної самосвідомості майбутніх психологів полягає ще й у тому, що під час професійної діяльності психолог змушений працювати в умовах дефіциту інформації та її невизначеності. Причиною цього слугує індивідуальна унікальність, неповторність особистості, адже кожен випадок індивідуальний, що потребує від психолога нестандартних рішень проблематики особистості, висунення гіпотез, їх перевірок і змін, і внаслідок – здобуття нових знань. Вищезазначене дає право характеризувати професійну діяльність психолога-практика як творчий процес, а кожен окремий випадок роботи з суб'єктом – як творче завдання. Тому супровід формування професійної самосвідомості треба підпорядковувати принципу індивідуальної унікальності ситуації.

Професія психолога творча, адже досягнення успіху, професійної майстерності залежить не лише від здобутих знань і умінь, але й від спеціальних здібностей фахівця та особистих якостей. Д. Б. Богоявленська пропонує розглядати психолога-професіонала за двома параметрами, а саме: досконале володіння теоретичними знаннями і способами роботи та здатність швидко адаптуватися. Професіоналізм – «це не наявність мертвого багажу, а відчуття нового, бачення своєї справи в системі сучасної дійсності, не дотримання рецептури, а здатність до розвитку галузі знань, тобто творче ставлення до діяль-

ності» [1, с. 56]. Звідси – засадничий для організації супроводу формування професійної самосвідомості психолога принцип творчості.

Мета і завдання дослідження. Мета цього дослідження – методично обґрунтувати й емпірично апробувати Програму психологічного супроводу формування професійної самосвідомості майбутніх психологів (далі – Програма).

Завдання дослідження: розкрити принципи, технології та методи формування професійної самосвідомості майбутніх психологів; довести ефективність Програми психологічного супроводу формування професійної самосвідомості майбутніх психологів.

Виклад основного матеріалу. Укладаючи Програму психологічного супроводу формування професійної самосвідомості майбутніх психологів, ми врахували емпірично досліджені особливості професійної самосвідомості психологів.

Навчальна мета участі в Програмі – навчити піддавати рефлексії та адекватно оцінювати об’єктивні показники самосвідомості в квазіпрофесійному середовищі тренінгової групи.

Розвивальна мета – активізувати змістові та функційні ресурси професійної свідомості, таким чином підвищуючи рівень професійної самосвідомості студентів.

Пізнавальна мета – розширити когнітивні, зокрема рефлексивні, можливості професійної самосвідомості майбутніх психологів через ускладнення структури образу професійного Я.

Виховна мета – усвідомити свою професійну ідентичність, гордість за свою професію.

Психологічна мета – сформувати особисті якості майбутніх психологів, які допоможуть їм пережити в майбутньому професійні кризові періоди.

Етапи реалізації Програми. Участь у Програмі супроводу передбачає проходження трьох послідовних етапів.

Вступна частина Програми (від першого до третього заняття) загальною тривалістю 6 годин – це перший етап реалізації програми. Формами активності учасників для забезпечення цієї частини Програми є психологічні вправи, мінілекції, психологічні ігри, дискусії, метод психомалюнка. На першому етапі реалізації Програми актуалізують знання студентів про професію психолога, створюють образ нової професії. Провідне завдання тренера – формувати відповідальність, самопізнання й самоусвідомлення студента як майбутнього професіонала.

Основна частина Програми тривалістю 12 годин реалізується від четвертого до дев’ятого заняття. Змістом основної частини є такі форми роботи: мінілекції, дискусії, моделювання проблемних ситуацій, психологічні ігри, обговорення книги, психологічні вправи. Провідне завдання тренера – створити умови для актуалізації знань про основні психічні процеси, структуру свідомості, механізми забезпечення її діяльності, а також сприяти розвитку професійної саморефлексії, критичного мислення.

Завершальна третя частина Програми триває 6 годин і реалізується від десятого до дванадцятого заняття. Призначення третього етапу – сформувати нові смисли професійної самосвідомості студентів, сприяти усвідомленню суспільної значущості професійної діяльності, зв’язку між професійним Я реальним і Я ідеальним.

Важливими й обов’язковими пунктами кожного заняття Програми є: привітання й оголошення теми заняття; обговорення очікувань від заняття; мінілекція або бесіда; індивідуальні та групові форми роботи (тренінгові вправи, дискусії, психологічні ігри); підбиття підсумків заняття та формулювання завдання для самостійного опрацювання як підготовка до наступного заняття.

Структуру Програми психологічного супроводу формування професійної самосвідомості майбутніх психологів подано в табл. 1.

Завершальним етапом нашого дослідження стало проведення формувального експерименту для перевірки ефективності запропонованої Програми.

Дослідницько-експериментальна робота відбувалася на базі ПЗВО «Університет сучасних знань», Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Програму впроваджено в навчальний процес цих закладів вищої освіти у формі факультативних занять. Кількість досліджуваних – 54 особи, статевий розподіл – 90 % жінок, 10 % чоловіків. Контингент досліджуваних становили студенти денної та заочної форм навчання, які здобувають другу вищу освіту з психологічних спеціальностей.

Для дотримання критерію надійності та валідності формувального експерименту було сформовано експериментальну (ЕГ) та контрольну (КГ) групи. До складу експериментальної групи, у якій запроваджено Програму, увійшло 27 осіб 3–5 курсів. У контрольній групі, у якій спеціальної розвивальної роботи не проведено, було також 27 осіб. Таким чином, загальну вибірку формувального експерименту становило 54 респонденти.

Таблиця 1.

Структура Програми психологічного супроводу формування професійної самосвідомості майбутніх психологів

К-сть год.	Тема заняття	Форма роботи	Назва заходу
2 год.	Професійне самовизначення особистості	Мінілекція	«Етапи становлення професіонала»
		Дискусія	«Зміна професії – нові горизонти чи нові проблеми?»
		Психомалюнок	«Мій образ майбутньої професії»
2 год.	Сутнісні особливості професійної самосвідомості особистості	Бесіда	«Пізнай себе – пізнаєш світ»
		Психодраматична вправа	«Зустріч із новим професійним Я»
		Психологічна вправа	«Мій викладач сказав би про мене, що я...»
2 год.	Конструкти професійної самосвідомості	Мінілекція	«Еталонні критерії та образи професіоналізму»
		Самотестування, вправи	«Хто Я?», «Який Я?», «Учимося самопрезентації»
		Дискусія	«Як відчуття задоволеності собою в професії впливає на якість життя?»
2 год.	Я-концепція професіонала	Мінілекція	«Професійна Я-концепція як частина загальної Я-концепції людини»
		Дискусія	«Як можна ефективно працювати, працюючи над собою?»
		Самотестування	«Шляхи професійного розвитку»
2 год.	Шляхи розвитку професійної самосвідомості психолога	Мінілекція	«Як усвідомити себе суб'єктом професійної діяльності?»
		Психологічна вправа	«Позитивне самоствавлення»
		Дискусія	«Любити професію в собі чи себе в професії?»
4 год.	Соціальні стереотипи про професію психолога	Мінілекція	«Образ професіонала та професійний типаж-стереотип психолога в буденній свідомості мас»
		Обговорення статті, дискусія	І. Бойко. «Міфи про психологію».
		Психологічна вправа	«Я вдома, я на роботі»
2 год.	Поняття про персоніфікований і неперсоніфікований образ професії	Мінілекція	«Самооцінка професіонала: раціональна чи оптимальна?»
		Дискусія	«Усвідомлюючи себе, я відображаю чи конструюю себе?»
		Психологічна вправа	«Образ психолога очима інших професіоналів»
2 год.	Проблемні зони професійного становлення майбутніх психологів	Мінілекція	«Проблема етапності та гетерохронності в становленні професійної самосвідомості студентів»
		Дискусія	«Я прийшла навчатися для себе»: проблема свободи й відповідальності психолога
		Психологічна гра (робота в мікрогрупах)	«Суд над психологом»
2 год.	Роль рефлексії в розвитку професійної самосвідомості майбутніх психологів	Мінілекція	«Рефлексія та цілепокладання як механізми переходу на більш високі рівні професійної самосвідомості»
		Дискусія	«Обговорення статті С. Г. Сапогової Професиональное психологическое сознание: рефлексия вслух»
		Психологічна вправа	«Зона усвідомлення»
4 год.	Трансформація професійної самосвідомості	Бесіда	«Перспективи подальших наукових досліджень професійної самосвідомості? Що залишилося нез'ясованим?»
		Психологічна вправа (метод метафоричних карт)	«Мій професійний шлях у майбутнє»
		Психологічна вправа (робота в мікрогрупах)	«Чого Я навчився».

Для статистичної перевірки значущості відмінностей в експериментальній групі до проведення та після закінчення формувального експерименту застосовано t-критерій Стьюдента для залежних вибірок. У таблиці 2 подано порівняння даних шкал.

Таблиця 2.

**Порівняння показників самоствавлення в експериментальній групі
до та після проведення формувального експерименту**

Шкали	До експерименту	Після експерименту	Відхилення (до – після)	Квадрати відхилень (до – після)
Глобальне самоствавлення	76.6	82.2	-5.6	31.36
Самоповага	57.5	61.4	-3.9	15.21
Аутосимпатія	64.5	70.2	-5.7	32.49
Очікуване ставлення інших	62.7	71.1	-8.4	70.56
Самоінтерес	76.7	83.0	-6.3	39.69
Самовпевненість	57.3	71.2	-13.9	193.21
Ставлення інших	56.0	60.4	-4.4	19.36
Самоприйняття	71.5	82.9	-11.4	129.96
Самокерівництво, самопослідовність	52.3	60.3	-8	64
Самозвинувачення	52.0	61.4	-9.4	88.36
Самоінтерес	73.4	80.9	-7.5	56.25
Саморозуміння	61.0	63.1	-2.1	4.41
Усього	761.5	848.1	-86.6	744.86

У результаті було отримано: $t_{\text{Емп}} = 7.6$. Оскільки критичні значення $t_{\text{кр}}$ розміщені в статистичних межах від 2.2 ($p \leq 0.05$) до 3.11 ($p \leq 0.01$), то отримане емпіричне значення t (7.6.) перебуває в зоні значущості. Із застосуванням t -критерію Стьюдента для залежних вибірок констатовано, що з початку формувального експерименту в експериментальній групі статистично значущої різниці досягли всі показники тесту. Особливу позитивну динаміку показали шкали: «самовпевненість», «самоприйняття», «очікуване ставлення інших», «самокерівництво» та «самоінтерес». Неочікуваний результат було отримано за шкалою «самозвинувачення», що може бути пов'язано зі зростанням рівня усвідомлення професійних сенсів і завдань, підвищенням рефлексивності щодо власної відповідності до вимог професії, самокритичності та готовності майбутніх психологів брати на себе відповідальність за професійні дії та вчинки.

Надалі для статистичної перевірки значущості відмінностей у контрольній групі впродовж формувального експерименту було проведено ретестування та застосовано t -критерій Стьюдента для залежних вибірок. У таблиці 3 наведено порівняння даних шкал.

Таблиця 3.

Порівняння тестових і ретестових показників самоствавлення у контрольній групі

Шкали	Тест	Ретест	Відхилення	Квадрати відхилення
Глобальне самоствавлення	74.8	75.0	-0.2	0.04
Самоповага	58.2	59.2	-1	1
Аутосимпатія	74.4	74.2	0.2	0.04
Очікуване ставлення інших	64.1	63.4	0.7	0.49
Самоінтерес	73.9	73.9	0	0
Самовпевненість	59.1	60.2	-1.1	1.21
Ставлення інших	55.4	56.0	-0.6	0.36
Самоприйняття	77.0	76.2	0.8	0.64
Самокерівництво, самопослідовність	54.1	55.0	-0.9	0.81
Самозвинувачення	49.9	50.7	-0.8	0.64
Самоінтерес	76.0	77.3	-1.3	1.69
Саморозуміння	62.3	63.5	-1.2	1.44
Усього	779.2	784.6	-5.4	8.36

Було отримано: $t_{\text{Емп}} = 2.1$, що за критичних значень $t_{\text{кр}}$ від 2.2 ($p \leq 0.05$) до 3.11 ($p \leq 0.01$) перебуває на верхній межі зони незначущості. Із застосуванням t -критерію Стьюдента для залежних вибірок констатовано, що з початку формувального експерименту, за відсутності впровадження в контрольній групі Програми психологічного супроводу формування професійної самосвідомості майбутніх психологів, у контрольній групі статистично значущої різниці за означеним тестом досягнуто не було.

Висновки. Програма психологічного супроводу формування професійної самосвідомості майбутніх психологів спрямована на підвищення професійної самооцінки, рівня домагань, усвідомлення Я, розуміння професійної реальності. Принципами побудови психологічного супроводу визначено: принцип

симультанності всіх психічних процесів, що забезпечують діяльність свідомості; принцип неповноти інформаційної визначеності формувального впливу; принцип індивідуальної унікальності ситуації; принцип творчості.

Для перевірки ефективності запропонованої Програми проведено формувальний експеримент. Ретестування методикою «Тест-опитувальник самоствавлення» за В. Століним і С. Пантілєєвим засвідчило, що з початку формувального експерименту в експериментальній групі статистично значущої різниці досягли всі показники тесту. Особливу позитивну динаміку показали шкали: «самовпевненість», «самоприйняття», «очікуване ставлення інших», «самокерівництво» та «самоінтерес».

Отже, за результатами постекспериментального вимірювання ефективності Програми отримано дані, які виявили значущі розбіжності між результативними показниками експериментальної та контрольної вибірок.

Література

1. Богоявленская Д. Б. Творческая личность: ее диагностика и поддержка. *Психологическая служба вуза : принципы, опыт работы* : сб. науч. тр. Москва : НИИВО, 1993. С. 56–67.
2. Бодалев А.А. Вершина в развитии взрослого человека: характеристики и условия достижения. Москва : Флинта, 1998. 168с
3. Бондаренко А.Ф. Психологическая помощь : теория и практика. Москва : Изд-во Института психотерапии. 2000. 368с.
4. Боришевский М.И. Теоретические вопросы самосознания личности. *Психологические особенности самосознания подростка*. Київ: Вища школа, 1980. С. 5–38.
5. Деркач А.А., Москаленко О.В., Пятин В.А., Селезнева Е.А. Технологии развития профессионального самосознания личности: Психолого-акмеологический практикум. Астрахань: АГПУ, 2000. 169 с.
6. Дідик Н.М. Оптимізація розвитку професійно значущих характеристик особистісної зрілості майбутніх психологів під час професійної підготовки. *Проблеми становлення та самореалізації творчої особистості майбутніх фахівців гуманітарного спрямування: зміст, форми та методи підготовки* : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. Хмельницький, 14-15 травня 2010 р. /ХНУ, 2010. – 156 с.
7. Дружилов С.А. Профессионалы и профессионализм в новой реальности: психологические механизмы и проблемы формирования. *Сибирь. Философия. Образование: Альманах*. Новокузнецк: ИПК, 2001, Вып. 5. С.45–56.
8. Миронова Т.П. Самосознание профессионала. Улан-Уде: Издательство Бурятского госуниверситета, 1999. 200 с.
9. Митина Л. М. Формирование профессионального самосознания педагога. *Вопросы психологии*. 1990. № 3. С. 58–64.
10. Шевченко Н. Ф. Формування професійної свідомості практичних психологів у системі вищої освіти : дис... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. К., 2006. 296 с.